

MICHAŁ MARTYSZ – SŁUPSK

POCZĄTKI REFORMACJI NA POLSKIM POMORZU GDAŃSKIM, DO 1548 ROKU

1. Znaczenie reformacji z perspektywy historii

Postępujące na przełomie XV i XVI wieku wielkie procesy historyczne w postaci wielkich odkryć geograficznych, rozwoju nowych idei humanistycznych i rozkwitu europejskiego renesansu przyczyniły się także do poważnych intelektualnych sporów na temat zmian w kościele. Aby doskonale wiedzieć, jak należało rozwiązać ten problem, w ówczesnej Europie chrześcijańskiej doszło do rewolucji na tle religijnej. Głównym zadaniem europejskiej elity intelektualnej było przywrócenie ładu moralnego w zachodnim kościele, tak aby istniał podobnie jak w czasach pierwszych chrześcijan. W tym zamyśle wielu propagatorów intelektualnych związanych z kościołem m. in. Konrad Celtis, Erazm z Rotterdamu, Mikołaj z Kuzy z energicznym zapalem, w dobrych intencjach, jak zaznacza ks. prof. Bolesław Kumor robiło wszystko, aby uratować, odnowić znaczenie i rolę Kościoła w życiu społecznym¹. W tym miejscu priorytetu, po wystąpieniu

---

MICHAŁ MARTYSZ – ur. 23.08.1991 r. Od 2024 roku magister historii, a zarazem absolwent Wydziału Historii na Uniwersytecie Pomorskim w Słupsku. Moje zainteresowania to historia Polski i historia powszechna epoki wczesno nowożytnej (1492-1648). Oprócz tego fascynuję się kulturą i sztuką doby renesansu oraz wszelkimi podróżami po Polsce i Europie. Brak kontaktu i nr ORCID: 0009-0007-0470-9868.

1. B. Kumor, Z. Obertyński, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, Poznań-Warszawa 1974, s. 9-10.

w 1517 roku doktora nauk teologicznych Marcina Lutra, służyła koncepcja reformy środowiska chrześcijańskiego w Europie. Doskonałym przykładem zachęcającym do odbudowy pozycji Kościoła, jest cytat z jego wystąpienia, w którym uczony teolog mówi: „Prawdziwym skarbem Kościoła jest przenajświętsza ewangelia chwały i łaski bożej”².

Żeby zrozumieć, czym była reformacja, należy w tym celu zdefiniować to pojęcie. Jak podają różne źródła słownikowe i encyklopedyczne, pod tą frazą należy rozumieć wszystkie ruchy religijne z XV i XVI wieku, których celem było przeprowadzenie, zgodnie z podstawami zawartymi w *Biblii*, wielorakich transformacji w kościele. Jednak mimo prób wprowadzenia w zachodnim chrześcijaństwie metamorfoz i modyfikacji wielu krzewicieli nowych idei religijnych w XVI wieku, wobec krytyki zepsucia hierarchii Kościoła, spotykało się często z falą ostracyzmu a następnie w niektórych przypadkach, będąc w konflikcie z papieżem, zrywało kontakty z Rzymem. Ostatecznie plany zmian oraz odrodzenia znaczenia papieżstwa i chrześcijaństwa wycisnęły piętno skutkujące podziałem w Kościele i powstaniem wielu gałęzi religijnych³.

Pisząc ten artykuł, chciałem w następujący sposób przedstawić początki i rozwój reformacji nad polskim Bałtykiem w okresie, gdy w Rzeczypospolitej panował Zygmunt I Stary.

2. Sytuacja polityczno-społeczna na obszarze południowego Morza Bałtyckiego w latach 1466-1517

Aby zbadać genezę i rozwój protestantyzmu w krajach południowego Bałtyku, należy zaobserwować zmiany, jakie nastąpiły w Europie pod koniec średniowiecza. W tym czasie przedreformacyjna sytuacja na Starym Kontynencie doprowadziła do tego, że w latach 1348-1517, gdy trwała wielowiekowa rywalizacja cesarsko-francuska, doszło do kryzysu społeczno-moralnego⁴. Pierwsze symptomy były widoczne w połowie XIV wieku, z chwilą gdy cała Europa musiała się zmagać z pandemią dżumy tzw. czarnej śmierci. Okres, w którym postępowała zaraza, poskutkował tym, że jej ofiarą padli również przedstawiciele Kościoła katolickiego. Ówczesna społeczność była nawet zdania, iż fakt narastającej czarnej śmierci wobec bezradności duszpasterstwa był oznaką postępującej apokalipsy. Dlatego

---

2. Marcin Luter, *Tezy z 1517 roku*, w: M. Sobańska-Bodnaruk, *Wiek XVI-XVIII w źródłach*, Warszawa 1999, s. 123.

3. *Nowa Encyklopedia Powszechna A-Z*, Kraków 2004, s. 749.

4. L. von Ranke, *Dzieje papieżstwa*, t. I, Warszawa 1974, s. 62-63.

wielu Europejczyków, tracąc nadzieję w Bogu, uznało chorobę za karę bożą, dosięgającą nawet masy duchowieństwa⁵.

Następnym czynnikiem, jaki zapowiadał nadchodzące procesy przemian, miał być kryzys z lat 1309-1377 w europejskiej hierarchii kościelnej, wynikający z tego, że ówczesni papieże stawali się częstymi rezydentami we francuskim Awinionie. Dla europejskich historyków ich pobyt w Awinionie uznawany jest za wielką niewolę awiniońską papieży⁶. W trakcie wspomnianej epoki głowa Kościoła stawała się przysłowiową marionetką w ręku władcy francuskiego i przedstawicieli duchowieństwa francuskiego. Ostatecznie trwające w XIV wieku we Włoszech i Francji bratobójcze walki oraz postępująca krytyka ze strony cesarza i duszpasterstwa niemieckiego poskutkowały jeszcze głębszym rozłamem w chrześcijaństwie tzw. wielką schizmą zachodnią. Podczas trwającego wówczas kryzysu autorytarnego, na przełomie XIV i XV wieku dochodziło nawet do wypadków, kiedy głową Kościoła było dwóch, a nawet trzech papieży. Finalnie kres rozłamowi przyniosły zorganizowane w latach 1414-1418 przez papieża Grzegorza XII i cesarza Zygmunta Luksemburskiego obrady soboru w Konstancji⁷. Mimo próby zmodyfikowania znaczenia Kościoła, wyboru odpowiedniego kandydata na papieża, późniejsze następstwa soboru w postaci przeprowadzanych reform kościelnych jeszcze bardziej pogłębiły zepsucie moralne europejskiego stanu duchownego. Przykładem takim był trwający w 2. połowie XV wieku proces laicyzacji ówczesnego duchowieństwa, który zamiast głosić Ewangelię i naśladować świętych, odcisnął piętno moralne wynikające z tego, iż papieże stawali się świeckimi panami swoich posiadłości⁸.

Tymczasem, gdy dochodziło do kryzysu wiarygodności kleru, w XV wieku przez zagrożoną najazdem tureckim Europę przeszli pierwsi niedoszli krzewiciele nowych idei, w osobach angielskiego teologa Johna Wycliffa, czeskiego duchownego Jana Husa i włoskiego kaznodziei Girolamo Savonaroli⁹. Jednak w przeciwieństwie do Wycliffa, który został ekskomunikowany i zmarł śmiercią naturalną, Hus i Savonarola zostali przez wyższą hierarchię kościelną uznani heretykami. Następnie po procesie aresztowani, oskarżeni o herezję, a na koniec spaleni na stosie za głoszenie haseł odbudowy i odnowy Kościoła¹⁰. Kiedy zerkniemy na europejską sytuację społeczno-kulturową około 1500 roku, nowe idee, mimo gróźb ze strony inkwizycji, szybko znalazły wsparcie w otoczeniu intelektualistów świata nauki i średniego duchowieństwa. Dzięki ewolucji druku i postępującemu rozwojowi nowych prądów ideowych, w których zaznaczano, że liturgia powinna

5. S. Grzybowski, *Narodziny świata nowożytnego 1453-1605*, Warszawa 2005, s. 397-398.

6. Tamże, s. 397.

7. L. Ranke, *Dzieje*, s. 64-65.

8. Tamże, s. 65.

9. Więcej o życiu i naukach Wycliffa, Husa i Savonaroli zob. S. Grzybowski, *Narodziny*, s. 400-402.

10. Tamże, s. 401-402.

być czytana w języku narodowym, docierające do mas hasła husytyzmu i Wy-cliffa zyskały oparcie w środowisku nauki m. in. na terenie Polski¹¹, przez co w XVI wieku nastąpił rozwój nauk Lutra, Zwingliego i Kalwina na tych terenach.

Główni ojcowie reformacji: Philip Melanchton, Jan Kalwin, Marcin Luter, Ulrich Zwingli i Jan Hus

Wielkim przełomem, który dał się we znaki w historii europejskiego Kościoła, miało być wystąpienie Marcina Lutra w Wittemberdze, 31 października 1517 r. Niemiecki zakonnik i kaznodzieja, idąc śladem poprzedników, postanowił skrytykować panujący w Kościele chaos i rosnące akcje sprzedaży odpustów, z których pieniądze szły na rozbudowę ogromnej bazyliki św. Piotra w Rzymie¹². Rozchodzące po Niemczech kazania uczonego dały podłoże do narastającej furii wściekłości całego społeczeństwa, podczas gdy wielu duchownych wyraziło wsparcie krytykującemu rozwiązłość papieża i tym samym, idąc z w jego ślady, w 1521 roku zerwało więzi z papieżem, porzucając celibat¹³. W konsekwencji nowe hasła głoszone przez Lutra rozeszły się w środowisku studiującej w Niemczech młodzieży szlacheckiej i mieszczańskiej, w społeczności kupieckiej oraz

11. S. Bylina, R. Gładkiewicz, *Polskie echa husytyzmu*, Warszawa 1999, s. 11-12.

12. M. Bogucka, *Hołd Pruski*, Warszawa 1982, s. 77-78.

13. Tamże, s. 78.

wśród duchownych, docierając w 1518 roku do Księstwa Pomorskiego, Królestwa Polskiego i krzyżackich Prus¹⁴.

Jeśli weźmie się pod uwagę echa głoszące wieści o nieposłuszeństwie Lutra, to hasła zdobyły renomę w społeczeństwie i jego nauki szybko znalazły swych zwolenników także w wielokulturowym Pomorzu. Według żyjącego w tym czasie pomorskiego kronikarza Bogusława X, Thomasa Kantzowa, samo Pomorze uległo wielkim procesom religijnym. Pod względem geograficznym ówczesny rejon nadmorski rozciągał się od Rostocku, aż po Królewiec, dzieląc się na Pomorze Przednie (od Meklemburgii po linię Odry), Tylne (od wschodniej linii rzeki aż po Prusy Królewskie należące wtedy do Jagiellonów) oraz Gdańskie (od Gdańska aż po Królewiec z Sambią)¹⁵.

Należy też uwzględnić, że ogromny teren Pomorza w XVI wieku charakteryzował się tym, iż został zdominowany przez bogatą Hanzę, która nakładała podatki na małe miasta. Dodatkowo rejon ten zamieszkiwało wiele mniejszości narodowych, takich jak Niemcy, Kaszubi, Słowińcy, Mazurzy, Polacy, Prusacy, Litwini, Żydzi i inni¹⁶. Wielonarodowe społeczności Pomorza i Prus w dobie nadchodzących zmian religijnych nie były w stanie zjednoczyć się, gdyż sam rejon był podzielony kulturowo i politycznie. Ważną rolę odgrywały państwa takie jak: Meklemburgia, Elektorat Brandenburgii, Księstwo Pomorskie, Królestwo Polskie i Państwo Zakonu Krzyżackiego¹⁷. Na przełomie XV i XVI wieku Pomorze było zdominowane przez zgermanizowane wielkie rody rycerskie i kupieckie, które po 1517 roku szybko uległy nowym prądom religijno-kulturowym, dzięki czemu później zostały zerwane więzi z papieżem¹⁸.

3. Rozwój reformacji w północnych rejonach Królestwa Polskiego

W przeciwieństwie do rozwoju reformacji w Księstwie Pomorskim Gryfitów i Prusach Zakonnych Albrechta Hohenzollerna, luteranizm, a następnie anabaptyzm i kalwinizm nie znalazły oparcia w otoczeniu władców polskich. Panujący wówczas Zygmunt I Stary uznał hasła protestanckie za zagrożenie religijne¹⁹. Pierwsze wzmianki o naukach Lutra w państwie Jagiellonów datowane są na rok 1518, kiedy hasła Lutra przez kontakty niemieckiej młodzieży gdańskiej

14. Tamże, s. 78-79.

15. T. Kantzow, *Pomerania*, t. II, Szczecin 2005, s. 225-226.

16. G. Labuda, *Historia Pomorza*, t. II, cz. I, Poznań 1976, s. 15.

17. Tamże, s. 10.

18. J. Tazbir, *Reformacja w Polsce*, Warszawa 1993, s. 52-53.

19. Z. Wojciechowski, *Zygmunt*, s. 237.

i toruńskiej oraz tutejszych kupców z Wirtembergią i Śląskiem miały dotrzeć na Pomorze Gdańskie²⁰.

Istnieje prawdopodobieństwo, że ówczesna młodzież polska, będąc pod wpływem nauki eks-zakonnika, podtrzymując kontakty z dworami pomorskimi Gryfitów i Piastów śląskich, łatwiej ulegała nowinkom religijnym. Jak zaznacza historyk Pomorza Zygmunt Boras, w czasie gdy Gryfici oraz Piastowie śląscy wchłaniali podstawy wiary Lutra, w otoczeniu młodych synów Bogusława X rezydujących wówczas w Niemczech i absorbujących idee Lutra mogła znaleźć także młodzież polska. Młodzi Polacy, zgłębiając nauki na niemieckich uczelniach, spotykali się natychmiast z wielkim echem krytyki pod adresem duchowieństwa. Następnie zafascynowani zwolennikami Lutra, po wielu latach pobytu poza domem, wracali do ojczyzny, gdzie będąc uczniami reformatora, dokonywali w kraju próby naprawy Kościoła²¹.

Tymczasem na Pomorzu Gdańskim zdominowana przez ludność niemiecką tutejsza społeczność szybko zredukowała się, głosząc tym samym w środowisku duchowieństwa idee sprzeczne z dotychczasowymi regułami głoszonymi przez Kościół katolicki. Jak podkreśla Kumor, reformacja w tym wypadku miała charakter rewolucji społecznej i była wymierzona szczególnie w państwo krzyżackie, wówczas skonfliktowane z patrycjatem gdańskim i Zygmuntem I²². Analogicznie, gdy pod koniec drugiej dekady XVI wieku dochodziło w Prusach Królewskich do wielkich ekscesów luteranśkich, luteranizm znalazł swych wielbicieli w Wielkopolsce, Małopolsce. Szerzenie tych nowych nauk szybko skłoniło króla i biskupów polskich, aby wypowiedzieć wojnę nowej ideologii, jaką była nauka niemieckiego teologa²³.

W 1520 roku głównym kaznodzieją doktryn Lutra został pochodzący z Wolina apostoł Pomorza i doradca synów księcia Bogusława X, eksnorbertanin Jan Bugenhagen. Był duchowny, wraz z innym współpracownikiem Pawłem Rhodą w latach 20. i 30. XVI wieku, idąc śladem swego mistrza, zdecydował się na krok, by krzewić w rodzinnych stronach jego teorie²⁴. Innym zwolennikiem Lutra w tym okresie został biskup sambijski, bliski przyjaciel i doradca wielkiego mistrza krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna, Georg Polentz. Pollentz, podobnie jak Bugenhagen, po przejściu na luteranizm w 1523 roku przekonał głowę zakonu krzyżackiego by i on przeszedł na protestantyzm²⁵. Ostatecznie w kwietniu 1525 roku, po wielu

20. B. Kumor, *Historia*, s. 49.

21. Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996, s. 207-208.

22. B. Kumor, *Historia*, s. 49.

23. Z. Wojciechowski, *Zygmunt*, s. 237.

24. Z. Boras, *Książęta*, s. 199-200.

25. J. Wijaczka, *Albrecht von Brandenburg Ansbach, Ostatni mistrz Zakonu Krzyżackiego i pierwszy książę w Prusach*, Toruń 2010, s. 202-203.

rozmowach Albrechta z samym Lutrem i Pollentzem, zawarto przed monarchą polskim akt zmiany wyznania wiary z katolickiej na luterzańską. Po tym epizodzie luteranin Albrecht, jako siostrzeniec króla polskiego, ogłosił się lennikiem i stał się pierwszym świeckim władcą państwa protestanckiego nad Bałtykiem. Odtąd Prusy Zakonne zmieniły nazwę na Prusy Książęce²⁶. Analogicznie, gdy w Prusach postąpiła akcja sekularyzacji, podobne kroki w latach 1525-1535 podjęli władcy pomorscy z dynastii Gryfitów, narzucając społeczeństwu Księstwa Pomorskiego reformację.

Składając w Krakowie w 1525 roku akt przysięgi wierności, Albrecht wraz Zygmuntem przypieczętowali układ o poszanowaniu się wzajemnym. W jednym z dokumentów uwzględniono także kwestie terenów przygranicznych należących do katolickich biskupów gdańskich, chełmińskich i warmińskich. Obie strony w tym przypadku miały mieć prawo do ingerowania w sprawy pruskie. Za sprawą tych posunięć duchowieństwo polskie poprzez swoje dekrety antyluterzańskie mogło toczyć walkę o dusze ze świeckim księstwem Hohenzollernów²⁷. Strony konfliktu, składając wiele gwarancji dotyczących współistnienia katolicyzmu z luteranizmem, początkowo robiły wszystko, by łamać przepisy dotyczące gwarantowania nietykalności. Przykładem takim była sprawa luterzańskich księży malborskich, którzy w 1526 roku nauczali na terenie Prus Królewskich. Po kilku miesiącach trwania ich misji ewangelickiej, kaznodzieje Lutra zostali zatrzymani przez biskupa chełmińskiego Jana Konopackiego i postawieni pod sądem za głoszenie herezji²⁸. Jak się przyjrzymy ówczesnemu położeniu geograficznemu, Malbork miał należeć w tym przypadku do jurysdykcji protestanckiego biskupa pomezańskiego. Jednocześnie brano pod uwagę opinię, iż do 1525 roku zarządzający tym terenem katolicki biskupi, jako nowi podwładni będą mieć obowiązki w przypadku dawnej stolicy Zakonu Krzyżackiego. Tym małym antagonizmem książę Albrecht zaznaczał, że jest protektorem reformacji w całych Prusach, również i na obszarze Prus Królewskich, do których należały Gdańsk, Toruń i Warmia. Ostatecznie, po wielotygodniowych rozmowach z siostrzeńcem, Zygmunt postanowił ulec i wypuścić luterzańskich księży²⁹.

Tymczasem monarcha polski odczuwał obawę, że popularny u jego siostrzeńców nurt religijny po skutkuje wielkimi zmianami kulturowymi. Władca, będąc powiernikiem papieża w kraju, w latach 20. XVI wieku, w ramach walki z nowinkami wydał szereg rozporządzeń dotyczących zakazu sprowadzania, używania i sprzedawania książek Marcina Lutra. Z edyktu z 7 marca 1523 r. można

26. Tamże, s. 96-97.

27. Janusz Mańlek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525-1548*, Warszawa 1976, s. 17.

28. Tamże, s. 25-26.

29. Tamże, s. 26.

wywnioskować, iż ci, którzy będą dostarczać lub posiadać dzieła Lutra i jego popleczników, zostaną surowo ukarani. Samo mienie należące do oskarżonych w przypadku tym miało ulec konfiskacie³⁰.

Zygmunt I Stary

Jak napisał niedawno historyk Paweł Kars, Jagiellon w stosunku do Lutra odczuwał nieskrywaną niechęć, a nawet odrazę. Jednocześnie istnieją poszlaki wskazujące, iż podczas obrad sejmów Zygmunt miał osobiście skrytykować jego antykościelne wystąpienia przeciwko papieżowi i odpustom. Sam władca uważał ruch Lutra za rewoltę, której celem było doprowadzenie do serii buntów i destabilizacji w krajach katolickiej Europy. Stąd też w licznych dokumentach wydanych do 1548 roku Luter został określony mianem odszczepieńca, bluźniercy i heretyka³¹.

Równocześnie gdy rządzący Polską Zygmunt wydawał szereg zarządzeń, w tym samym momencie wojnę z luteranizmem toczył inny władca polski, mazowiecki książę Janusz III. 15 marca 1525 r. princeps Mazowsza, w podobnym tonie co Zygmunt I, ogłosił dekret o „Zwalczaniu sekty Luteran”. W akcie tym Janusz

30. Zygmunt I Stary, *Zakaz sprowadzania do królestwa, używania i sprzedawania księzek luterskich*, edykt króla z obrad sejmu z 7 marca 1523 r., w: *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, tłum. i oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952, s. 117-118.

31. P. Kars, *Jagiellonowie wobec reformacji. Próba bilansu*, (*Europa Jagiellonica 1386-1572 sztuka, kultura, i polityka w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów*, t. 5), Warszawa 2016, s. 204-205.

ostrzegał, iż ci, którzy będą w jego państewku głosić doktryny Lutra, zostaną ukarani utratą życia i konfiskatą mienia³².

Treści wydanych przez ówczesnych władców rozporządzeń można łączyć z tezą Janusza Tazbira (z książki pod red. Andrzeja Wyczańskiego *Polska w epoce odrodzenia*), w której zaznaczono, iż tutejsze społeczeństwo było ściśle przywiązane do tradycji, ale występowało w nim kilka krzyżujących się linii podziału. Przede wszystkim wynikały one ze stanowego charakteru. W Warstwie panującej na południu i wschodzie państwa Jagiellonów, obdarzonej pełnią praw politycznych szlachta i magnateria oraz znaczna część społeczeństwa przeciwstawiała się nowym prądom religijnym³³.

Innym motywem do podjęcia obrony katolicyzmu w państwie Zygmunta I Starego była w latach 1520-1521 misja legata papieskiego Zachariasza Ferreriego. Ów delegat za główne zadanie stawiał w imieniu papieża nakłonienie monarchy polskiego toczącego w latach 1519-1521 w Prusach Zakonnych wojnę z siostrzeńcem, by porozumiał się z nim i zorganizował oddziały mające za zadanie toczenie walki z nowymi ruchami religijnymi³⁴. W styczniu 1521 roku przebywający na Litwie Ferreri wydał podczas synodu diecezjalnego w Wilnie rozporządzenie, w którym zachęcał tutejszą ludność do walki z luteranizmem.

Finalnie misja Ferreriego poskutkowała tym, iż 5 kwietnia 1521 r., poseł papieski doprowadził do zawieszenia broni między Zygmuntem a Albrechtem oraz na krótko powstrzymał rozwój reformacji w rejonie Prus Królewskich, wydając w imieniu papieża liczne edykty zabraniające rozprzestrzeniania dzieł Lutra. Akty te szczególnie były wymierzone w ulegające nowinkom luteraniskim społeczeństwo wszystkich miast Prus Królewskich z Gdańskiem i Toruniem na czele. Jednak wkrótce po 1522 roku dokument ten został ponowiony i rozesłany po całej Rzeczpospolitej z Litwą na czele³⁵.

Kiedy w latach 1520-1548 na północy Królestwa Polskiego dochodziło do ekscesów i dysput religijnych, nowe idee nie znalazły żadnych zwolenników w otoczeniu polskich Żydów. Społeczność ta, w przeciwieństwie do ówczesnej niemieckiej ludności, wskazując swe przywiązanie do tradycji, zadeklarowała gotowość w celu stworzenia swego nurtu religijnego pod postacią tzw. judaizantyzmu, nawiązującego do nauk Starego Testamentu³⁶.

32. Janusz III ks. Mazowiecki, *Dekret antyluterański 15 marca 1525 roku*, w: *Akta ziemskie i grodzkie warszawskie f. 14*, s. 285; 2. i 3. dok. pap. 1504, 1596, tłum. A. Jabłonka.

33. A. Wyczański, J. Tazbir, *Polska w epoce odrodzenia, państwo społeczeństwo kultura*, Warszawa 1986, s. 331-332.

34. H. Rybus, *Problem tolerancji religijnej w Polsce w pierwszym okresie reformacji za Zygmunta Starego*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, nr 4/2, 1966, s. 83-84.

35. Tamże, s. 84-85.

36. A. Wyczański, *Polska*, s. 333.

Historyk Jacek Wijaczka w swoim referacie pt. *Reformacja w miastach prywatnych w Koronie w XVI wieku* wskazuje, że w tym okresie, gdy postępował rozwój reformacji w Królestwie Polskim, wielu mieszkańców miast Małopolski, Mazowska reagowało na hasła przebudowy znaczenia Kościoła z wielką obojętnością. W odróżnieniu od Prus Królewskich, zdominowanych przez ludność niemiecką, na południu Polski dogmaty Lutra nie zdobyły wielu zwolenników. Aczkolwiek w tym przypadku niemiecki odłamek reformacji stał się filarem do walki o duszę nad Wisłą. Gdy podkreślimy tę teorię, to dla wielu mieszkańców większych skupisk leżących nieco na południe od Wisły ważnym czynnikiem decydującym o rozwoju reformacji miała być kwestia dotycząca słabej wiedzy ludności. Tymczasem w połowie XVI wieku ludność miejska Krakowa czy Lublina, w kontraście do niemieckich mieszkańców Gdańska, nie umiała czytać i pisać, co skutkowało tym, że większe oparcie luteranizm zyskał w otoczeniu wykształconej ludności. Pod względem postępującej idei luteranńskiej ówczesne społeczeństwo intelektualne większych skupisk miejskich w Prusach częściej skłaniało się do nauk Lutra. Do ogółu skłaniającego się ku nauce luteranńskiej należy zaliczyć także bogate elity miast pruskich: kupców, patrycjat i Niemców³⁷.

Bardzo ważnym spoiwem łączącym hasła Lutra i jego zwolenników była również opinia *Solus Christi*. Koncepcja ta bazowała na zasadzie drugiego przykazania bożego z Dekalogu. Stwierdzała nawet, iż podstawą wiary chrześcijaństwa musi być kult Trójcy Świętej. Doktryna, często cytowana przez zwolenników teologa, z drugiej strony krytykowała, boskość kultu Maryi, świętych i papieży. Przyjęcie nauki o usunięciu z podstaw wiary boskości Matki Bożej odczytano w zbiorowości narodowej za rodzaj nonsensu. Z tego też powodu w ciągu pierwszych trzydziestu lat rozprzestrzeniania się protestantyzmu w centralnym Królestwie Polskim nauki niemieckiego doktora nie zdobyły wielu zwolenników, wśród ubogiej polskiej ludności kraju.

W XVI wieku, gdy postępowały walki o dusze wiernych, wojnę naukom Lutra wypowiedziały elity intelektualne polskiego Kościoła. Przedstawiciele duchowieństwa polskiego w osobie zwolennika nauk Erazma z Rotterdamu, sekretarza króla Zygmunta I, Stanisława Hozjusza twierdzili nawet, iż Luter jest antychrystem oraz wrogiem rodzącej się polskiej kontrreformacji. Wynikało to z tego, iż tradycjonaści polscy z Hozjuszem na czele podkreślali, iż głoszone przez reformatora nauki to hasła germańskie, co przyczyniło się tym samym do powstania negatywnego stereotypu Lutra jako Niemca³⁸.

37. J. Wijaczka, *Reformacja w miastach prywatnych w Koronie w XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77 (2016), s. 401.

38. J. Tazbir, *Reformacja*, s. 53.

Stanisław Hozjusz

Hozjusz, będąc wielkim wrogiem postępującego ruchu religijnego, szybko znalazł poparcie u innych ludzi króla, takich jak jego duchowy mistrz prymas Jan Łaski, biskupi Piotr Gamrat czy Jan Dantyszek. Elita ta przekonywała Jagiellonów i samego papieża, by przeprowadzić w Kościele wiele reform wzmacniających autorytet biskupa Rzymu i króla, dzięki czemu można było zwalczyć herezję z Niemiec. Ponadto tamtejsze duchowieństwo polskie wskazywało na fakt, że aby zwyciężyć z Lutrem, należało wprowadzić do liturgii język narodowy. W konsekwencji tej idei chłopci, poznając podstawy Biblii, mogli zrozumieć sens Ewangelii³⁹.

Kolejnym innowacyjnym krokiem zwalczającym dogmaty niekatolickie w Polsce miało być stworzenie drukarni i odpowiednich placówek oświaty, gdzie młodzież wsparta mecenatem biskupów mogła poznać podstawy kultury i literatury polskiej. Dzięki szybkiemu ruchowi duchowieństwa na przełomie XVI i XVII wieku polski Kościół zwycięsko wyszedł z wojny o dusze wiernych. Niebagatelna była tu rola jezuity, ks. Piotra Skargi. Finalnie w ciągu kolejnych lat rozkwitu reformacji w Kościele katolickim wprowadzono innowacyjne projekty dotyczące odprawiania

39. B. Kumor, *Historia*, s. 53.

mszy w języku narodowym. Jednak zanim do tego doszło musiało minąć jeszcze kilka stuleci.

Jeśli chodzi o polskich zwolenników luteranizmu, to ruch ten zyskał sprzymierzeńców na Pomorzu Gdańskim u arystokracji (rody Cemów, Bażyńskich i Wejherów). Wspomniane rodziny pomorskie oraz kaszubskie uchodziły w Koronie za krzewicieli kultury niemieckiej i nauki Lutra. Analogicznie, gdy familie te pozyskiwały protekcję od księcia pruskiego, na Pomorzu, w otoczeniu ówczesnych biskupów gdańskich, toruńskich i warmińskich uformowała się prokatolicka opozycja, w której prym wiódł rodów Kostków. Kostkowie w przeciwieństwie do Cemów powiązali swe koneksje z tradycją polską, dążąc nawet do zwalczania ruchu luteranckiego z Prus Królewskich. Gdy przyjrzymy się pozycji ówczesnej arystokracji na tym obszarze, zauważymy, że w 1. połowie XVI wieku nastąpiły również w tamtejszych rodach podziały religijne, gdy np. jedna gałąź rodzinna wyznawała luteranizm, a druga katolicyzm, jak w wypadku familii Działyńskich⁴⁰.

Po 1530 roku w Królestwie Polskim pojawił się niespodziewanie drugi nowy nurt religijny w postaci anabaptyzmu. Pierwsze zmiany o tym wyznaniu pochodzą z 28 kwietnia 1534 r., kiedy Zygmunt I wspomniał o tym, że w najbliższym sąsiedztwie Polski zaczyna się szerzyć nowa, groźna sekta religijna. W przeciwieństwie do luteranizmu, niektórzy anabaptyści spowodowali w latach 20. XVI wieku w Europie serię zamieszek i fermentów społecznych⁴¹.

Pod pojęciem anabaptyzmu należy rozumieć szwajcarską radykalną wspólnotę religijną, powstałą w środowisku ubogiego duchowieństwa na czele z Ulrichem Zwinglim i Thomasem Muntzerem. Grupa ta działała później na terenie Niderlandów, Niemiec i Szwajcarii, głosząc m. in. naukę o chrzcie dorosłych. Oprócz tego przedstawiciele ruchu Zwinglego i Muntzera byli odpowiedzialni także za radykalny ikonoklazm, wynikający z tego, że wierni pochodzenia chłopskiego, będąc pod wpływem kazań duchownych odwołujących się także do Dekalogu oraz kazania Chrystusa na Górze Błogosławieństw, rezygnowali z bogactw i kultu przedmiotów na rzecz prostoty i ubóstwa⁴².

Jak tylko w latach 20. XVI wieku postępową w Rzeszy falę luteranizmu, pierwsi ubodzy anabaptyści, będąc ofiarą ucisku feudalnego, wskutek agitacyjnych haseł Muntzera, stworzyli w Szwajcarii zbrojne chłopskie komuny. Ich celem było dokonywanie serii napadów rabunkowych, podczas których ofiarą padały liczne zamki i klasztory. Zbrojne rajdy chłopskie szybko przerodziły się w bunt obejmujący południowe Niemcy i centralną Szwajcarię. Trwające w latach 1524-1526 niezadowolenie szybko przerodziło się w wojnę partyzancką, zakończoną

40. G. Labuda, *Historia Pomorza*, s. 406-407.

41. J. Tazbir, *Reformacja*, s. 148-149.

42. S. Grzybowski, *Narodziny*, s. 420-421.

w 1526 roku krwawym terrorem arystokracji. Po przegranej wojnie chłopskiej przywódcy rebelii na czele z Muntzerem, ukrywając się przez wiele miesięcy przed katowskim mieczem, w różnych miejscach prowadzili walkę partyzancką. Ostatecznie po bratobójczych bojach w Bawarii chłopi z swym przywódcą zostali schwytani i ścięci w maju 1525 roku. Podobny los spotkał później, w 1531 roku, w czasie wojny kappelskiej Ulricha Zwinglego⁴³.

Powstania chłopskie poskutkowały tym, iż doszło do masowej migracji luterałów i anabaptystów z Niemiec. Tysiące wygnańców w latach 1528-1540 osiedliły się na Pomorzu Gdańskim. Jak napisał Janusz Tazbir, z grupy tych osiedleńców miał wyłonić się umiarkowane pokójowe odłamy holenderskich anabaptystów tzw. menonitów. Wspomniani menonici w latach 30. i 40. XVI wieku, w przeciwieństwie do szwajcarskich radykalnych anabaptystów, głosili na terenie Prus Królewskich pacyfistyczne hasła, które stały się popularne w niewielkim środowisku średniego mieszczaństwa i kupiectwa gdańskiego⁴⁴.

Jednak wracając do skrajnych doktryn anabaptystów, należy wskazać, że w sierpniu 1534 roku duża społeczność, złożona z 200 osób, miała przybyć ze Śląska do Torunia. Wobec oporu władz miejskich wygnańcy ci zostali przesiedleni, a następnie osiedleni w rejonie Kwidzyna, zakładając tam niewielkie kolonie. Tymczasem szybki rozwój nurtu napotkał także na opór tamtejszych władz i po wydaniu dekretów przez króla Zygmunta I oraz biskupa warmińskiego Maurycego Fabera zakazano osiedlać się anabaptystom w tym rejonie⁴⁵.

Anabaptyści mieszkający w Prusach Królewskich, mając w pamięci echa wojny chłopskiej, odcieśli się od jakichkolwiek związków z hasłami Muntzera i Zwinglego. Liberalizując swoje filary wiary, dążyli do wolności osobistej i pragnęli również znieść obowiązek pańszczyzny oraz nakładanie podatków na kler katolicki. W połowie XVI wieku pomorski ruch anabaptystyczny nie znalazł wielu zwolenników w sąsiedztwie Gdańska, ponieważ został uznany przez zamieszkującą tam większość luterzańską za radykalną herezję. Wydawać by się mogło, iż odmienny ruch religijny nie zdobędzie swych zwolenników, jednak odłamy menonitów będzie istniał i funkcjonował w rejonie Żuław gdańskich do 1945 roku⁴⁶.

43. Więcej o wojnie chłopskiej i kappelskiej zob. S. Grzybowski, *Narodziny*, s. 421-425.

44. J. Tazbir, *Reformacja*, s. 149.

45. Tamże, s. 150.

46. Tamże, s. 151-153.

4. Radykalizm protestancki, czyli rebelie miejskie 1518-1526 na Pomorzu Gdańskim

Gdy trwały walki w Niemczech, wiele ówczesnych drukarni europejskich opublikowało w 1525 roku 12-punktowy manifest chłopów, wymierzony we władzę kościelne i arystokratyczne. Z treści zawartych w nim artykułów wynikało, że chłopci wobec ucisku feudalnego nie chcą wyższych podatków pańszczyźnianych, gdyż obciążenia daninowe niszczyły ich pozycję społeczną. W innym punkcie tekstu kmiecie skarżyli się na tutejszą szlachtę i kler, że bezgranicznie przywłaszczają pola chłopskie, które były filarem ich życia. Z treści tych można wywnioskować, że do radykalnych kroków popchnęło chłopów widmo biedy i głodu. Mimo arogancji wyższych sfer, uboga klasa społeczna wobec nacisków arystokracji była zobowiązana w imię Boga stanąć do walki, by odzyskać utracone mienie⁴⁷. 12 artykułów z 1525 roku stało się bodźcem dla różnorodnych radykalnych ruchów społeczno-religijnych oraz wpłynęło później na rozwój światowego komunizmu.

Zamęt, jaki objął w latach 20. XVI wieku swoim zasięgiem Niemcy, rozprzestrzenił się również na tereny ówczesnego Pomorza. Przykładem takim były w latach 1521-1525 zajścia w przygranicznym Słupsku. Jak podaje historyk Pomorza Jacek Heidenreich, przyczyną wystąpień w mieście były kwestie nakładania podatków na ubogich mieszczan, przez rajców miejskich. Większość uderzających w popółstwo danin przeznaczana była m. in. na środki finansowania ówczesnego duchowieństwa, co tutejsze społeczeństwo uznało za arogancję magistratu wobec biedoty słupskiej⁴⁸.

Z początkiem XVI wieku, gdy tylko trwała na Pomorzu wielka rywalizacja handlowa z państwami Hanzy, Magistrat słupski w skład którego wchodził bogaci patrycjusze miejscy i kler, by ograniczyć napływ towaru obcego spoza regionu, starał się zyskać przychylność w oczach skromnego mieszczaństwa. Wielu obywateli miasta żyło na granicy ubóstwa spowodowanego rywalizacją Pomorza z Meklemburgią. Widząc gburowatość bogatej elity miasta oraz kleru, łatwiej ulegali hasłom luteranckim. Zmanipulowana licznymi dogmatami Lutra biedota oskarżyła patrycjusza Słupska, że ci narzucają im wyższe ceny na artykuły żywnościowe oraz podwyższają podatki. Brak kontroli nad poczynaniami współobywateli poskutkował tym, iż na Pomorzu słupskim nasiliły się na przełomie

47. 12 artykułów chłopskich z 1525 roku, w: *Historia Powszechna XVI wieku. Teksty źródłowe*, Z. Boras, Poznań 1978.

48. J. Heidenreich, *Początki reformacji i tumult religijny w Słupsku w l. 1521-25*, „Słupskie Studia Historyczne”, 1 (1993), s. 85-87.

1520 i 1521 roku wystąpienia religijno-społeczne, które objęły potem wszystkie miasta Pomorza⁴⁹.

W tym przypadku już 1522 roku związani ze Słupskiem uczniowie Bugenbena, Jan Chrystian Ketelhut oraz Piotr Suawe, rozpoczęli misję głoszenia nauk Lutra. Kaznodzieje ci, będąc posłańcami reformatora, zapoczątkowali w mieście i okolicach rozwój reformacji. Hasła uczniów niemieckiego teologa doprowadziły wkrótce do wybuchu rozruchów na tle religijno-społecznym. Początkowa walka władz słupskich z ideami Lutra poskutkowała tym, że po śmierci Bogusława X w 1523 roku rada miejska pod naciskiem władz pomorskich usunęła podburzającego mieszczan radykała Suawego⁵⁰.

Z chwilą odsunięcia kaznodziei rajcy ściągnęli na siebie gniew i krytykę niższych warstw społecznych miasta. Wydarzenia te stały się impulsem do nasilenia wystąpień miejskich, które nastąpiły w 1524 roku. W trakcie tych protestów zbuntowani mieszczanie, będąc pod wpływem wiadomości z południowych Niemiec o trwających tam buntach chłopskich dokonali w mieście serii rabunków, zbezczeszczając wiele zabytków kościelnych m. in. niszcząc i grabiąc kościół NMP w Słupsku. Ponadto zniszczono w okolicach pobliskie świątynie, w których gromadzono min. złote kielichy i gromnice będące darami władców pomorskich dla tutejszych zakonników. Do końca 1525 roku, gdy do Słupska przybył w imieniu księcia Jerzego I inny umiarkowany duchowny Jan Amandus, religia luterńska w okolicach Słupska zaczęła triumfować, a same bunty w tym czasie, gdy ograniczono władzę duchowieństwa, zostały ugaszone⁵¹.

Jak podaje historyk Zygmunt Szultka, po ekscesach słupskich katolicyzm w tym rejonie uległ obumarciu, a w kolejnych latach wokół Słupska nastąpił wśród Kaszubów i Słowińców nagły wzrost ewangelizacji luterńskiej. Aczkolwiek w niewielkim procencie do 1537 roku zaobserwowano w okolicach dawnego słupskiego klasztoru Norbertanek rozwój katolicyzmu. Tymczasem w połowie XVI wieku materialnym zabezpieczeniem dla duchowieństwa katolickiego miał być wspominany obszar miasta. W miarę wprowadzania wyznania luterńskiego w Słupsku do końca XVI wieku w rejonie postąpiło też osłabienie władzy książęcej Gryfitów. Ostatecznie po roku 1537, gdy pastory luterkańscy napisali do księcia Barnima IX skargę, że w klasztorze są mnisi, życie katolickie w Słupsku uległo marginalizacji i miało ono przetrwać w niewielkim procencie do 1945 roku⁵².

49. Tamże, s. 90.

50. Tamże, s. 90.

51. Tamże, s. 99-100.

52. Z. Szultka, *Spostrzeżenia nad procesem reformacji w Słupsku*, „Zapiski Historyczne”, 83 (2018), z. 2, s. 272-274.

W ślad za rozruchami w Słupsku buntury miejskie wystąpiły także w polskim Gdańsku. Wielkie miasto, liczące powyżej 15 tys. ludzi, po wojnie trzynastoletniej szybko odczuło dynamiczny rozwój ekonomiczno-społeczny. Jednak jeśli weźmiemy pod uwagę pozytywny czynnik dla rozkwitu miasta, to na przełomie wieku XV i XVI mamy do czynienia z podobną sytuacją jak w Słupsku. Tamtejsze elity miejskie złożone z bogatych mieszczan, takich jak: Faberowie, Melmannowie, Feldstetowie i Angremundowie, będąc tutejszą arystokracją, pupilkami królów i magnaterii polskiej, wobec zdobywania wielkich wpływów stawały się w opinii biedoty miejskiej wrogami. Rody te, bogacąc się na handlu i toczącej się w latach 1507-1521 wojnie z Zakonem Krzyżackim oraz Moskwą, nakładały wobec mas społecznych większe podatki, które następnie szły na zasilanie armii i floty miasta. Niezadowolona z tego faktu biedota natychmiast zaczęła krytykować działania burmistrza Eberharda Fabera, żądając zmniejszenia czynszów⁵³.

Widok Gdańska w XVI wieku

Na niekorzyść przemawiał również fakt, że oprócz miejskiej elity na handlu bogaciła się także gdańska hierarchia kościelna. Tamtejsze duchowieństwo, zamiast

53. Więcej o sytuacji społecznej w Gdańsku zob. E. Cieślík, *Historia Gdańska*, t. II, Gdańsk 1982, s. 224-227.

stanąć w obronie słabszych, wołało pozyskiwać pieniądze z lichwy i kupiectwa. Widząc postępujące zepsucie moralne w wyższych sferach kleru, na początku XVI wieku skromni duchowni utrzymujący się z niskich wynagrodzeń (proboszczowie i niska warstwa zakonna) podchwycili w następstwie wystąpienia Lutra nowe tendencje religijne, które później stały się ogniwem reformacji⁵⁴.

Pierwsze hasła reformacji do miasta dotarły już w 1518 roku, kiedy mnich Jakub Knade postanowił pod wpływem inspiracji Lutra porzucić stan duchowy, zawierając małżeństwo z tutejszą zakonnicą. Również w tym samym czasie inny radykał luterński Jakub Hegge sprowokował hierarchów tym, iż w 1522 roku na jednym z swoich kazań skrytykował postawę antyluterzańską biskupa włocławskiego Macieja Drzewieckiego. Biskup Drzewiecki, który w sierpniu 1523 roku przybył do Gdańska, uchodził w oczach tutejszych luteran za tradycjonalistę oraz zwolennika papieża. Jego polityka walki z nowinkami spotkała się z natychmiastową odpowiedzią Heggego⁵⁵.

Gdy tylko biskup zawitał do miasta z misją palenia książek Lutra, Hegge postanowił pod wpływem patrycjatu i gróźb biskupa złagodzić ton kazań. Natomiast biskup postanowił zawrzeć z luteranскими mieszczanami kompromis, oddając im jeden kościół do praktykowania swojej wiary. Jednak wkrótce po wyjeździe Drzewieckiego, doszło do kolejnych fal buntów, w wyniku których prymas Łaski aresztował radykalnych księży. Ingerencja ta zaogniła jeszcze bardziej wściekłość ludności gdańskiej⁵⁶.

Oprócz świadectw dotyczących napiętych relacji w mieście doskonałym dokumentem opisującym ówczesny zamęt jest sprawozdanie z *Akt Stanów Prus Królewskich*, w którym wspomniano, że monarcha polski 25 lipca 1520 roku wydał rozporządzenie o zakazie napadania na mieszkania żyjącej w Gdańsku szlachty⁵⁷. Mimo uchwalenia edyktu królewskiego społeczność miejska złamała spisane zasady, dokonując 20 listopada 1522 r., pod wpływem radykalnych haseł luteranских i nauk Muntzera serii napaści na liczne kościoły, klasztory i domy arystokracji. W trakcie tych akcji tłumy biedoty i ubogiego mieszczaństwa, pełne nienawiści do arystokracji i kleru, zniszczyły wiele wspaniałych zabytków w mieście, rozbijając w pył m. in. XV-wieczny gotycki grobowiec Ferberów⁵⁸.

Rozpropagowane wśród pospólstwa i plebsu hasła jeszcze bardziej nasiliły się w następnym roku, gdy 14 sierpnia 1523 r. społeczność miasta wystąpiła przeciwko bogatym rzemieślnikom. Latem 1523 roku rozruchy przerodziły się w miejskie

54. Tamże, s. 228-230.

55. S. Kościelak, *Wolność wyznaniowa w Gdańsku w XVI-XVIII w.*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, Gdańsk-Koszalin 1997, s. 2.

56. Tamże, s. 2.

57. *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. VIII, tłum M. i I. Biskupowie, Warszawa 1987, s. 31.

58. E. Cieślík, *Historia*, s. 252.

powstanie, ale po kilku dniach zostało ono stłumione przez wojska miasta. Przywódcy sierpniowych rozruchów zostali natychmiast schwytani, a następnie ścięci. Po stłumieniu rebelii sierpniowej, jesienią 1523 roku doszło do jeszcze większych ekscesów wymierzonych tym razem w duchowieństwo miasta. Mieszczanie, zmotywowani hasłami radykalnych kaznodziej luterzańskich, takich jak Jakub Hegge, rozpoczęli na przełomie 1524 i 1525 roku akcję dewastacji kościołów, w trakcie której świątynie katolickie przekształcano w luterzańskie⁵⁹.

Więści o rozruchach w Gdańsku natychmiast rozeszły się po królestwie i Europie, docierając do uszu króla Zygmunta I, Albrechta Hohenzollerna i samego Marcina Lutra. Jak wiadomo z źródeł historycznych⁶⁰, ówczesni władcy, wraz z Lutrem, byli wstrząśnięci barbarzyńskimi wystąpieniami w mieście i mimo trwającego w tym czasie zamętu, sam reformator postanowił ingerować, wysyłając w tym celu liberalnego Jana Bugenhagena. Jednak ten nie mógł przybyć do miasta, gdyż zaprowadzał w innym rejonie Pomorza wraz Gryfitami nauki teologa. W zamian za Bugenhagena duchowny niemiecki postanowił wysłać na początku 1525 roku innych pastorów, by uspokoiли lud Gdańska⁶¹.

Inną próbą powstrzymania tumultu było zorganizowanie przez sejmik pruski poselstwa mającego na celu przedstawienie w imieniu Fabera w Krakowie 4 grudnia 1524 r. żądania, by monarcha interweniował. Ostatecznie wiosną 1525 roku, jak tylko nastąpiły na rynku krakowskim słynne wydarzenia związane z hołdem pruskim, władca polski z korzyścią dla Fabera, wezwał do stolicy reprezentantów obu stron barykady, żeby wysłuchać ich opinii⁶².

Istotnie, wobec mediacji Lutra i króla polskiego, wkrótce doszło do tego, że zarządzono, by powstańcy zwrócili urząd oraz majątek Faberowi i ograniczyli serię akcji łupieżczych na majątki kościelne. Pod nieobecność przywódców powstania, którzy udali się do Krakowa, Zygmunt zdecydował, żeby nałożyć na buntujących się skrajnych radykałów karę banicji. Jednocześnie, gdy z korzyścią dla buntowników nastąpiła sekularyzacja Prus Krzyżackich, wielu mieszczan pokładało nadzieję w osobie władcy Prus Książęcych, Albrechta Hohenzollerna. Mieszkańcy Gdańska uznali, iż eksmistrz, stając się uczniem Lutra, dokona interwencji mającej na celu przyłączenie miasta do swego księstwa.

Finalnie do tego nie doszło, ponieważ książę pruski postanowił wobec toczącego się w Prusach buntu chłopskiego zachować przyjaźń z wujem i gdy tylko monarcha rozwiązał spór z zakonem krzyżackim, po licznych namowach do

59. M. Biskup, *Historia Pomorza*, s. 94-95.

60. Marcin Luter, *List otwarty do książąt na temat ruchów chłopskich*, w: *Historia Powszechna XVI wieku*, s. 77.

61. Zob. więcej w artykule M. Strączyńskiego *Rewolucja czyli Tumult*, <https://ingremio.org/historia/rewolucja-czyli-tumult> [dostęp: 02.12.2024].

62. Z. Wojciechowski, *Zygmunt*, s. 240-241.

interwencji w sprawie mianowanego przez buntowników tymczasowego burmistrza miasta Filipa Bischofa, uzgodnił z wygnanym Faberem, że na początku 1526 roku dokona interwencji zbrojnej⁶³.

W kwietniu 1526 roku, po wielu naleganiach posłów gdańskich, Zygmunt podjął decyzję, żeby udać na Pomorze. Z zebraniem w Toruniu wojskiem oraz pospolitym ruszeniem wkroczył do Gdańska. Jak napisał w swojej kronice ówczesny historyk Jagiellonów, Marcin Bielski, gdy monarcha przybył z asystą dworu i wojska do metropolii, kazał swym ludziom rozbroić buntowników, a samych przywódców buntu aresztował, osądził i skazał na śmierć⁶⁴.

Również o takich samych konsekwencjach zająć wspomina słynna mowa innego historyka z epoki, Marcina Kromera. Kromer ilustruje bunt gdański słowem rokosz. Sami przywódców miejscy, którzy pychą podburzali tłum, nazwani zostali zdrajcami stanu. Jak zaznaczył autor dzieła, ingerencję króla należało traktować jako wielką rozprawę, dzięki której Zygmunt miał przywołać buntowników do porządku⁶⁵.

Ostatecznie, po kilkumiesięcznym pobycie Zygmunta w Gdańsku, udało się stłumić powstanie w mieście, przywracając tym samym stary ład. Bogaci mieszczaństwo w osobie Faberów po zwycięstwie odzyskali urzędy oraz zyskali większe prawa, by rządzić i nakładać podatki w mieście. Sami upokorzeni protestanci w osobach skrajnych uczniów Lutra zostali później zmuszeni do udania się na banicję lub uciszeni. Jednocześnie trwający w latach 20. XVI wieku tumult gdański nie pogrzał rozwój idei luteranckich w mieście, gdyż w następnych latach gdańszczanie jeszcze bardziej skłaniali się ku nauce luteranizmu, zyskując poparcie patrycjatu miasta. Pomimo wydawania przez władze polskie w latach 30. i 40. XVI wieku edyktów zabraniających rozprzestrzeniania nauk protestanckich, po śmierci Zygmunta I reformacja zwyciężyła w mieście⁶⁶.

Również ekscesy takie jak w Gdańsku i Słupsku zaobserwowano w Toruniu. Wiosną 1523 roku rebelia miała podobny charakter jak w innych miastach i była wymierzona w bogate mieszczaństwo, które nakładało podatki w mieście. Jednak w przeciwieństwie do wystąpień i ekscesów gdańskich, niezadowolenie mieszczaństwa toruńskiego nie miało charakteru krwawego. Podczas trwających w 1523 roku rozruchów ubogie społeczeństwo z rzemieślnikami, pod wodzą

63. M. Biskup, *Stanowisko przedstawicieli kleru warmińskiego wobec rewolty gdańskiej w 1525 r., Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, s. 137, nr 1-2, Olsztyn 1973.

64. M. J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana*, Kraków 1597, s. 555-556.

65. M. Kromer, *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i dziejach Polaków księgi XXIX i XXX*, s. 135, Olsztyn 1982.

66. S. Kościelak, *Wolność*, s. 3.

pisarza miejskiego Jana Seyfryda, zmusiło władze miejskie, by zreformowały przepisy dotyczące wyboru władz w mieście⁶⁷.

Innym postulatem przedstawionym zarządowi miasta była kwestia dotycząca sądownictwa świeckich i duchowieństwa miasta. Wielu toruńskich plebejuszy uważało tutejszy kler za arogancki i bezkarny. Ostatecznie złożona z bogatych rzeźmieśników i niemieckiego patrycjatu rada uznała, że postulaty dotyczące kwestii duchowieństwa mają charakter ekonomiczno-społeczny, a nie religijny. Władze miasta, obserwując ruchy reformacyjne, postanowiły wysłuchać i spełnić warunki społeczeństwa Torunia, ograniczając tym samym rządy biskupów w aglomeracji. Wydany został specjalny dokument zakazujący wpłacania podatków na ich rzecz (m. in. wysyłania świętopietrza papieżowi do Rzymu)⁶⁸.

Drugim krokiem władz toruńskich lękających się widma rebelii miejskiej do końca roku miało być zaprowadzenie szeregu reform obniżających czynsze na życie i ceny artykułów żywnościowych. Król, obawiając się buntu w następnym mieście, wydał zgodę na zmianę władzy, a następnie wydał w tym samym czasie dokument *Reformatio Sigismundi*, ograniczający korupcję i nepotyzm⁶⁹. Trwająca krótko rewolta w mieście przyczyniła się do tego, że do połowy XVI wieku, tak samo jak w Gdańsku, w mieście Kopernika reformacja zwyciężyła. Sami mieszczanie w następstwie tego porozumienia z królem uzyskali nieco więcej autonomii w handlu⁷⁰.

Innymi miastami na Pomorzu, gdzie w latach 1521-1526 wybuchały z powodu religijno-społecznych tumulty, były zdominowane przez ludność niemiecką miasta takie jak Elbląg i Braniewo. Pomimo burzy niezadowolenia z poczynąń wyższych sfer społecznych i nakładania podatków, powstania miejskie w Prusach Królewskich zostały, w tym przypadku, zażegane. Po wprowadzeniu w nich w latach 1525-1535 podstaw wyznania wiary luteranńskiej oraz zmian dotyczących wyboru na szczeblu administracyjnym opór biedoty miejskiej został zlikwidowany poprzez nałożenie odpowiednich kar w postaci wygnania czy konfiskaty mienia⁷¹.

Do wystąpień nie doszło na Warmii, w której przebywał i zarządzał nią kanonik i uczony Mikołaj Kopernik. Tamtejsi mieszkańcy, zmęczeni ciągłą wojną z zakonem krzyżackim w latach 1519-1521, nie odczuwali niezadowolenia. Zrządzaniem losu wielu warmińskich obywateli, gdy byli rozgniewani na tutejszą administrację, wołało wybierać ucieczkę poza region. Zarządzająca tam kapituła,

67. Więcej o rewolcie w Toruniu zob. M. Biskup, *Historia Torunia*, t. II, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i początkach odrodzenia 1454-1548*, Toruń 1992, s. 122-127.

68. P. Orliński, *Pierwsze ślady reformacji w Toruniu*, w: *Toruń miasto wielu wyznań*, Toruń 2017, s. 13.

69. G. Labuda, *Historia Pomorza*, Warszawa 2022, s. 91.

70. Tamże, s. 91.

71. Więcej o powstaniu miejskim w Elblągu i Braniewie zob. G. Labuda, *Historia*, s. 93.

z Kopernikiem na czele, wołała w tym przypadku iść na kompromis, dzięki czemu przez trzecią dekadę XVI wieku na Warmii miał panować spokój. Z drugiej zaś strony faktem jest to, iż mieszkańcy tych obszarów, nie byli podatni na radykalne hasła reformacji⁷².

Do 1526 roku wielkie rozruchy miejskie w Prusach Królewskich zostały stłumione poprzez zwiększenie praw administracyjnych biskupom i arystokratom. Tymczasem jak tylko katolicy przeszli do ofensywy ideologicznej, na Pomorzu po 1540 roku zwyciężyła szlachta luterńska, która w kolejnych latach, mając poparcie społeczeństwa, atakowała Kościół za upadek moralny. Przedstawiciele stanów pruskich w tych latach domagali się na obradach sejmiku od króla m.in. zwrotu majątku ziemskiego kleru, kompetencji duchowych, świeckich oraz powołania komisji zwalczającej duchowieństwo⁷³.

5. Początki kalwinizmu i innych ruchów religijnych

Tymczasem w latach 30. XVI wieku, kościół, będąc filarem Królestwa Polskiego zyskiwał z poparcia Zygmunta I szereg przywilejów, takich jak zwolnienie z płacenia na rzecz państwa podatków, utrzymania granic i wojska. Jednak królewskie względy w stosunku do hierarchii doprowadzały szlachtę polską do furii. Jednocześnie pod koniec lat 40. XVI wieku niezadowolona z faktu uprzywilejowania kapłaństwa arystokracja protestancka rozpoczęła agitację na rzecz nowego ruchu, jakim był kalwinizm⁷⁴.

Początki kolejnego odłamu religijnego w Polsce związane są z osobą działającego w Szwajcarii francuskiego reformatora Jeana Kalwina. Kalwin, w przeciwieństwie do Lutra, który był zakonnikiem augustianinem, był świeckim doktorem teologii. Nauczał głównie we Francji, gdzie w ciągu swoich młodych lat stanął w obronie tez Marcina Lutra atakujących zepsucie moralne Kościoła katolickiego. W ciągu następnych lat, po serii ostrych zdań wymierzonych w osobę papieża, młody teolog został wygnany z ojczyzny i w 1535 roku osiadł w szwajcarskiej Bazylei. W tym samym czasie Kalwin, idąc śladem Lutra oraz Zwinglego, opracował i stworzył ze swoimi zwolennikami gminę religijną. Zdaniem samego teologa Kościół miał być związkiem (zboiem gmin chrześcijańskich), gdzie miano głosić Biblię, a sama społeczność wyznaniowa wybierała swoich ministrów (pastorów). Formuła religijna opracowana przez Francuza polegała, na tym że odrzucono kult

72. W. Orlński, *Kopernik rewolucje*, s. 271.

73. Ł. Godlewski, *Szlachta a duchowieństwo podczas panowania Zygmunta Starego*, „Białostockie Teki Historyczne”, 12 (2014), s. 45-46.

74. Tamże, s. 46-47.

religijny świętych, obrazów i władzę papieża, uznając bogactwo, agresję i pychę za grzech. Zdaniem reformatora najlepszym sposobem na zbawienie była forma osiągnięcia pokory, prostoty, ubóstwa oraz prawo oporu i nieposłuszeństwa w przypadku, gdy dochodziło do walki zbrojnej⁷⁵.

Ruch Kalwina po 1535 roku rozwinął się szczególnie w Szwajcarii, Niderlandach, Francji i na Węgrzech, docierając w ostatniej dekadzie rządów króla Zygmunta I na obszar Królestwa Polskiego. W latach 40. XVI wieku, gdy monarcha polski toczył walkę z luteranizmem, w otoczeniu szlachty i magnaterii rozpowszechniały się nowe prądy religijne Kalwina. Do kalwinizmu, który uważany był za doktrynę francusko-szwajcarską, przystawało wielu chętnych, poczynając od intelektualistów w osobie Mikołaja Reja, aż po arystokrację w osobach Radziwiłłów, Tomickich, Chodkiewiczów, a kończąc na duchowieństwie w postaci bratanka prymasa Jana Łaskiego, Janie młodszym⁷⁶.

Jan Łaski młodszy, będąc w latach 30. i 40. XVI wieku poza ojczyzną na studiach teologicznych, zetknął się w tym okresie z doktryną kalwinizmu. Po powrocie do kraju w 1542 roku postanowił śladem mistrza francuskiego założyć w Polsce pierwsze gminy wyznaniowe. Wspólnoty te w kolejnych latach wyrosły w kraju jak grzyby po deszczu, osiągając około 1580 roku liczbę 250 kościołów w Małopolsce. Gdy kalwinizm rósł w siłę na południu Królestwa Polskiego, w niewielkim stopniu odłam ten rozwinął swe skrzydła na Pomorzu Gdańskim. Przykładem takiej wspólnoty miało być niewielkie zgromadzenie kalwińskie w Gdańsku, skupiające pod koniec XVI wieku głównie kupców holenderskich i szkockich⁷⁷.

Inną siedzibą mniejszości kalwińskiej był Królewiec, gdzie pod okiem Albrechta Hohenzollerna po 1544 roku nurt zyskał poparcie w grupie studiującej w albertynie polskiej młodzieży szlacheckiej. Młodociani studenci stali się później ogniwem do rozwoju tej doktryny religijnej w kraju. W kolejnych latach aż do 1587 roku, gdy do władzy doszedł wnuk Zygmunta I, Zygmunt III Waza, nauki kalwińskie miały triumfować pośród polskiej arystokracji nad katolicyzmem.

Ostatnim nurtem reformacyjnym w Polsce, jaki się pojawił przed 1548 rokiem, był ruch braci czeskich i polskich. Za twórcę tego pierwszego odłamu religijnego uchodził Czech Jan Hus. W następnych dekadach odłam religijny Husa ewoluował, z czego w 1467 roku wyłoniła się wspólnota tzw. Jednota Bracka. Gmina wyznaniowa za główne źródło wiary uważała Pismo Święte. W ciągu następnych pokoleń ta gałąź religijna odrzuciła niektóre postawy husytyzmu, jak np. uległość wobec władzy papieża i cesarza. W latach 30. XVI wieku Jednota Bracka, w ramach rozwoju doktryn reformacyjnych, przyjęła niewielką dogmatykę luteranско-

75. Więcej o naukach Kalwina zob. S. Grzybowski, *Narodziny*, s. 444-445.

76. B. Kumor, *Historia*, s. 56-57.

77. Tamże, s. 57.

-kalwińską, odmawiając swej postawie ideologicznej agresji. Z drugiej strony ruch stał się samym nośnikiem ówczesnego pacyfizmu. Dzięki swojej neutralnej postawie bracia czescy, jako pierwsi z odłamów chrześcijańskich mieli w XVI wieku, nawiązać kontakty ekumeniczne z wieloma nurtami chrześcijaństwa. Mimo odrębności i niechęci do wojen w następnych latach wspólnota szybko spotkała się z krytyką ze strony Habsburgów. W związku z toczoną wówczas przez I Rzeszę batalią religijną odmowa udziału czeskich braci w wojnie szmalkaldzkiej (1546-1547) została odczytana przez cesarza jako zdrada. Dlatego wielu zwolenników tego nurtu (mieszczanie i chłopci) w 1547 roku, gdy w Niemczech trwały krwawe boje, zostało wypędzonych z Czech. Większa część, będąca na wygnaniu po 1548 roku, osiedliła się w Wielkopolsce i na Litwie, zyskując opiekę ze strony magnaterii polskiej i litewskiej z rodu Ostrorogów, Górków, Leszczyńskich i Opalińskich⁷⁸.

Jan Łaski młodszy

Innym nurtem religijnym wykształconym w latach 40. XVI wieku był radykalny ruch braci polskich tzw. arian. W przeciwieństwie do innych wyznań ta sekta uchodziła za ekstremistów i groźną gałąź religijną, która krytykowała podstawy Ewangelii oraz boskość Trójcy Świętej. Skrajne podejście arian do wiary odcisnę-

78. Tamże, s. 59.

ło się wielką niechęcią wielu grup religijnych w Europie i dopiero po 1547 roku nurt ten rozwinął się w granicach Polski. Tymczasem, gdy w połowie XVI wieku zwolennicy arian pojawili się w samym państwie Jagiellonów, wielu ludzi uznało wspólnotę za gminę heretycką, a nawet oskarżało ich o postawy ateistyczne. Bracia polscy w przeciwieństwie do luteran, kalwinów i jednoty brackiej nie zyskali poparcia społeczeństwa Rzeczypospolitej⁷⁹. Większość działaczy tego ruchu religijno-społecznego spotkała się z niechęcią i prześladowaniami po 1587 roku.

Kiedy w latach 40. XVI wieku kształtował się kalwinizm i inne doktryny protestanckie, na czoło zaczęła wysuwać się kontrreformacja. Papież Paweł III na czele swych zwolenników po 1534 roku zapoczątkował akcję przeprowadzania wielkich zmian w Kościele katolickim. Dzięki temu powstrzymano ofensywę religijną protestantyzmu w Europie. Wraz z tymi zmianami przedstawiciel kościoła Katolickiego, postanowił ze swymi poplecznikami przygotować plany do ogłoszenia nowego soboru. W ciągu 14 lat rządów tego papieża powołano do życia m. in. nowe zakony, takie jak w 1540 roku zakon jezuitów, odnowiono rzymską inkwizycję, a po wielu latach jego władzy, na koniec 1545 roku zwołano obrady soboru, które trwały niemal 20 lat (Sobór Trydencki)⁸⁰.

W trakcie długoletnich obrad soboru następcy papieża Pawła III z licznymi biskupami, zdecydowali się dokonać korekty m. in. podstaw wyznania wiary, dyscypliny kościelnej i podejść poważnie do zmiany moralnej obyczajów⁸¹. Z drugiej zaś strony, jeśli przypatrzymy się wielkim procesom, jakie zaszły w czasie debat soboru, to zauważymy, że papieństwo w 2. połowie XVI wieku przeszło wielką metamorfozę i powstrzymało rozprzestrzenianie się reformacji.

Analizując ówczesne mapy Polski około 1600 roku, można zauważyć, iż, rozwój protestantyzmu w Polsce przebiegał mniej więcej, w następujący sposób: Prusy Książęce z Gdańskiem, Toruniem i zachodnią częścią Wielkopolski, dzisiejszego woj. lubuskiego i wschodniego Śląska były zdominowane przez nurt luteranowski z niewielką domieszką kalwinizmu. Pozostała część Polski z Mazowszem, Małopolską, Lubelszczyzną, Podlasiem i Rusią Czerwoną trwała przy katolicyzmie i prawosławiu, z domieszką nowinek kalwinistycznych i judaistycznych.

6. Wpływ idei protestantyzmu na kulturę

Reformacja jako wielka rewolucja religijna przyczyniła się także do rozwoju polskiej kultury w okresie renesansu i postępującego w 2. połowie XVI wieku

79. Więcej o rozwoju ruchu arian zob. J. Tazbir, *Reformacja*, s. 66-68.

80. S. Grzybowski, *Narodziny*, s. 492-495.

81. Więcej o obradach Soboru Trydenckiego zob. S. Grzybowski, *Narodziny*, s. 495-500.

manieryzmu. Zjawiska polityczno-religijne, jakimi były krwawe wojny religijne na Zachodzie Europy, poskutkowały ostatecznie tym, iż Zygmunt I Stary, zawierając w 1525 roku z Albrechtem Hohenzollernem układ dotyczący sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego doprowadził do rozwoju cywilizacji polskiej. Wielkim przełomem było powołanie do życia w 1544 roku w Królewcu przez Albrechta Hohenzollerna Akademii Królewieckiej tzw. Albertyny. Jak zaznacza historyk Maria Bogucka, Królewiec, będąc ośrodkiem ruchu reformacyjnego, w XVI wieku stał się centrum rozwoju intelektualizmu polskiego⁸².

Do 1550 roku na terenach Prus Książęcych, Księstwa Pomorskiego i Królestwa Polskiego rozwinęło się zapotrzebowanie na książki pisane w języku ojczystym. Należy zauważyć, iż fakt postępującego wówczas rozwoju czytelnictwa, będzie powodem uświadomienia narodowościowego niższych warstw społecznych. Ruch reformatorski z perspektywy czasu będzie oddziaływać także na stworzenie w katolickiej sferze akcji powoływania do życia szkół katolickich i drukarni, gdzie za zgodą biskupów wydawane były książki w językach narodowych. Hierarchowie katoliccy, będący w opozycji do luteranizmu i kalwinizmu, również dołączali się do walki o dusze wiernych, publikując już w pierwszej połowie XVI wieku traktaty i polemiki krytykujące protestantyzm. W tym celu w wielu podległych władzy polskiej zreformowanych miastach, takich jak Gdańsk, Toruń czy Braniewo, po 1550 roku zostało ukształtowanych w dogmatach katolickich wielu głosicieli Ewangelii. Ważną rolę odegrali kapłani wskazujący jako główny cel swej misji apostołskiej walkę z protestantyzmem. Ówczesni administratorzy kościelni, będąc pod wpływem haseł renesansu, by zatrzymać rozwój idei reformacyjnych wydawali zgody na publikowanie dzieł w języku polskim. Hierarchowie, będąc z drugiej strony zwolennikami haseł humanistyczno-erazmiańskich, niekiedy stawali się też krytykami zepsucia moralnego w Kościele. Dzięki ich posunięciom grupa ta opracowała swego rodzaju obronę papieża, pod postacią licznych utworów atakujących nauki Lutra i Kalwina. Przykładem rozwoju języka polskiego w kręgach katolickich była w latach 1540-1589 działalność historyka i dyplomaty Marcina Kromera⁸³.

Gdy zaobserwujemy postępujący do 1548 roku rozrost nauk Lutra czy Kalwina w państwach sąsiadujących z Królestwem Polskim, dostrzegamy, że reformacja stanie się przyczyną wielkiej reform intelektualnej. Na podstawie nauk reformatorów wiele państw Europy dokona niekorzystnych kasacji wielu majątków kościelnych. W innych miejscach zdominowanych przez protestantyzm nastąpi likwidacja życia zakonnego i większości tamtejszych biskupstw będących od XI do XV wieku ośrodkami rozwoju intelektualnego. Niektóre dawne klasztory, w których gromadzono wielkie dzieła średniowieczne, adaptowanych było na

82. M. Bogucka, *Hołd*, s. 136-137.

83. E. Cieślak, *Historia*, s. 364-365.

świeckie instytucje. Plusem zmian zachodzących w Księstwie Pomorskim i Prusach Książęcych było wprowadzenie do liturgii języka ojczystego oraz rozbudowa wielu szkół i drukarni, w których wydawano dzieła klasyków polskiego renesansu⁸⁴.

W XVI wieku na Pomorzu i w samym mieście Gdańsku nastąpił również pod wpływem protestantyzmu rozwój architektury. Gdańsk, będący wówczas czołowym miastem monarchii Jagiellonów, stał się dzięki nowinkom religijnym czołową perłą renesansowej, manierystycznej architektury, o czym będą świadczą bogate mieszczańskie kamienice, takie jak np. wspaniały dwór Artusa. Pomimo swego wielonarodowego charakteru i przywiązania do protestantyzmu wielu mieszkańców tej aglomeracji będzie w kolejnych wiekach uważać się za poddanych monarchy polskiego. Archetypem tego przywiązania są medalionowe wyobrażenia władców polskich na głównej fasadzie dworu Artusa oraz brama z orłem białym przy pomniku Neptuna⁸⁵.

Obserwując rozwój nowych idei religijnych w ostatniej dekadzie rządów Zygmunta Starego, zauważyć można, że z czasem polityka monarchy wobec nowinek zaczęła łagodnieć, o czym może świadczyć zgoda z 1525 roku na przekształcenie państwa zakonnego w Prusach na księstwo świeckie. Jednak wydane 22 marca 1540 r. rozporządzenie do starostów o walce z ruchem luteraniskim stanowiło z drugiej strony ostrze krytyki i niezadowolenia w nauki Lutra. Z dokumentu tego można wywnioskować fakt, iż liczne rozporządzenia z lat 1520-1530 wydane pod postacią licznych edyktów były dalej łamane. Wczytując się w ten dokument dowiadujemy się, że konsekwencją karną za łamanie prawa była zarówno konfiskata majątku, jaki i kara cielesna. Z treści aktu królewskiego można wywnioskować, że młodzież polska łamała przepisy i przywoziła księgi protestanckie, o czym może świadczyć późniejszy rozwój reformacji w Polsce⁸⁶. W kolejnych latach, gdy do władzy dojdzie m. in. Zygmunt August, a później Stefan Batory, Polska jako wieloreligijna i kulturowa mieszanina, w odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej, będzie krajem bez wojen religijnych i stosów. Dzięki prowadzonej w kolejnych latach przez władców polskich liberalnej jak na owe czasy polityce, powstająca pod koniec XVI wieku, Rzeczpospolita stanie się wielkim schronieniem i azylem dla innowierców.

Finalnie wobec przezwyciężenia w Prusach Królewskich reformacji, w miastach tego obszaru do XVIII wieku wytworzy się wielobarwna równowaga wyznaniowa. Dzięki czemu każda z grup społecznych, będąc pod opieką monarchy, będzie

84. Więcej o wkładzie luteranizmu w rozwój polskiej kultury zob. M. Bogucka, *Hołd Pruski*, s. 136-143.

85. S. Kościelak, *Wolność*, 5-7.

86. Zygmunt I Stary, *Mandat Zygmunta I do starostów z 22 marca 1540 r.*, w: *Wybór tekstów źródłowych*, s. 122-123.

później mogła przedstawiać swoje ustawy i żądania podczas obrad sejmów. Protestanccy posłowie, powołując się w XVII i XVIII wieku na prawo ochrony oraz nietykalności osobistej, mogli przed władcą swoją postawą gwarantować osobistą wolność wyznaniową swego rejonu.

Bibliografia

Źródła drukowane z epoki

- 12 artykułów chłopskich z 1525 roku*, w: *Historia Powszechna XVI wieku. Teksty źródłowe*, Z. Boras, Poznań 1978.
- Akta Stanów Prus Królewskich*, t. VIII, tłum. M. i I. Biskupowie, Warszawa 1987.
- Bielski M. i J., *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana*, Kraków 1597.
- Janusz III ks. Mazowiecki, *Dekret antyluterański 15 marca 1525 roku*, w: *Akta ziemskie i grodzkie warszawskie f. 14*, s. 285; 2. i 3. dok. pap. 1504, 1596, tłum. A. Jabłonka.
- Kantzow T., *Pomerania*, t. II, tłum. K. Gołda, Szczecin 2005.
- Kromer M., *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i dziejach Polaków księgi XXIX i XXX*, tłum. i oprac. J. Starnawski, Olsztyn 1982.
- Leon X, *Bulla z 1520 roku potępiająca nauki Marcina Lutra*, w: *Historia Powszechna XVI wieku. Teksty źródłowe*, Z. Boras, Poznań 1978.
- Luter M., *List otwarty do książąt na temat ruchów chłopskich*, w: *Historia Powszechna XVI wieku. Teksty źródłowe*, Z. Boras, Poznań 1978.
- Luter M., *Tezy*, w: *Wiek XVI-XVIII w źródłach*, M. Sobańska-Bodnaruk, S. Lenard, Warszawa 1999.
- Zygmunt I Stary, *Mandat Zygmunta I do starostów z 22 marca 1540 r.*, w: *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, tłum. i oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952.
- Zygmunt I Stary, *Zakaz sprowadzania do królestwa, używania i sprzedawania ksiąg luterskich*, edykt króla z obrad sejmu z 7 marca 1523 r., w: *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, tłum. i oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952.

Opracowania

- Bogucka M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV-XVII wieku*, Warszawa 1962.
- Bogucka M., *Hołd Pruski*, Warszawa 1982.

- Boras Z., *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996.
- Biskup M., *Historia Torunia*, t. II, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i początkach odrodzenia 1454-1548*, Toruń 1992.
- Bylina S., Gładkiewicz R., *Polskie echa husytyzmu*, Warszawa 1999.
- Cieślak E., *Historia Gdańska*, t. II, Gdańsk 1982.
- Grzybowski S., *Narodziny świata nowożytnego 1453-1605*, Kraków 2006.
- Kumor B., *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2., Poznań-Warszawa 1974.
- Labuda G., *Historia Pomorza*, t. II, cz. 1, Poznań 1976.
- Małłek J., *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525-1548*, Warszawa 1976.
- Orliński W., *Kopernik rewolucje*, Warszawa 2022.
- Tazbir J., *Reformacja w Polsce*, Warszawa 1993.
- Wijaczka J., *Albrecht von Brandenburg Ansbach. Ostatni mistrz Zakonu Krzyżackiego i pierwszy książę w Prusach*, Toruń 2010.
- Wojciechowski Z., *Zygmunt Stary*, Warszawa 1979.
- Wyczański A., *Polska w epoce odrodzenia, państwo-społeczeństwo-kultura*, Warszawa 1986.

Artykuły naukowe

- Biskup M., *O początkach reformacji luterańskiej w Prusach Królewskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 100 (1993), nr 4.
- Biskup M., *Stanowisko przedstawicieli kleru warmińskiego wobec rewolty gdańskiej w 1525 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1-2 (1973).
- Boras Z., *Pomorze Zachodnie w dobie reformacji*, „Rocznik Lubuski”, 14 (1986).
- Godlewski Ł., *Szlachta a duchowieństwo podczas panowania Zygmunta Starego*, „Białostockie Teki Historyczne”, 12 (2014).
- Heidenreich J., *Początki reformacji i tumult religijny w Słupsku w l. 1521-25*, „Słupskie Studia Historyczne”, 1 (1993).
- Kościelak S., *Wolność wyznaniowa w Gdańsku w XVI-XVIII w.*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, Gdańsk-Koszalin 1997.
- Kras P., *Jagiellonowie wobec reformacji. Próba bilansu*, (*Europa Jagiellonica 1386-1572 sztuka, kultura, i polityka w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów*, t. 5), Warszawa 2016.
- Małłek J., *Stany pruskie a kwestia tolerancji religijnej w XVI-XVII wieku*, „Studia Historica”, f. III, 2004.
- Orliński P., *Pierwsze ślady reformacji w Toruniu*, w: *Toruń miasto wielu wyznań*, Toruń 2017.
- Ploch G., *Kasaty opactw cysterskich na Pomorzu Zaodrzańskim w okresie reformacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020).

- Ptaszyński M., *Przy stole reformatora. Polacy i Wittenberga w XVI wieku*, „Mówią Wieki”, 2021, nr 9 (747).
- Rybus H., *Problem tolerancji religijnej w Polsce w pierwszym okresie reformacji za Zygmunta Starego*, „Studia Theologica Varsaviensia”, nr 4/2, 1966.
- Szultka Z., *Spostrzeżenia nad procesem reformacji w Słupsku*, „Zapiski Historyczne”, 83 (2018), z. 2.
- Wijaczka J., *Reformacja w miastach prywatnych w Koronie w XVI wieku*, „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych”, 77 (2016).

Źródła internetowe

- M. Strączyński, *Rewolucja czyli Tumult*, <https://ingremio.org/historia/rewolucja-czyli-tumult> [dostęp: 02.12.2024].

Streszczenie

Początki reformacji na Pomorzu Gdańskim wiążą się z rokiem 1518, gdy w Gdańsku swoje kazania zaczęli głosić uczniowie Marcina Lutra. Przez pierwsze trzydzieści lat rozprzestrzeniania się protestantyzmu, na obszarze tym doszło do walki o dusze wiernych, między zwolennikami Lutra, a przedstawicielami Kościoła katolickiego. Oprócz tego do sporu zaangażował się monarcha polski Zygmunt I Stary, który chcąc zatrzymać reformację, postanowił wydać masę edyktów krytykujących luteranizm. Po 1535 roku w Gdańsku i Toruniu pojawiają się jeszcze inne odłamy protestanckie, takie jak kalwinizm czy arianizm. Ciągła walka o dogmaty przyczyni się do powstania wielokulturowego Pomorza.

Słowa kluczowe: Reformacja, protestantyzm, kontrreformacja, walka o dusze, husytyzm, luteranizm, kalwinizm, arianizm, tumult, sekularyzacja.

THE BEGINNIS OF THE REFORMATION IN POLISH POMERANIA OF 1548

Summary

The beginnings of the Reformation in Gdańsk Pomerania are associated with the year 1518, when the disciples of Martin Luther began to preach in Gdańsk. During the first thirty years of the spread of Protestantism in this area, there

was a fight for the souls of the faithful between the followers of Luther and the representatives of the Catholic Church, such as John Dantiscus or Stanislaus Hosius. In addition, the Polish monarch Sigismund I the Old got involved in the dispute and, wanting to stop the Reformation, decided to issue a mass of edicts criticizing Lutheranism. Despite the development of the religious trend, after 1535 other Protestant branches such as Calvinism and Arianism would appear in Gdańsk and Toruń. The constant fight for dogmas would contribute to the creation of multicultural Pomerania.

Keywords: Reformation, protestantism, Counter-Reformation, battle of Souls, hussitizm, lutheranism, calvinism, arianism, tumult, secularization.